ISSN 1301-3289

D·1712

SAYI 2 • 1998

İslâm Araştırmaları Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

vermek istemiştir. Fevkalade önemli bu tezi, son birkaç sayfada ifade etmek yerine, kitabı bütünüyle kuşatan bir anafikir tarzında ele alması gerekirdi.

Müellifin, kolayca ulaşabildiği ve fakat Anglo-sakson din felsefesi geleneğinde hemen hemen hiç tanınmayan bir kısım düşünürleri mutlak mânâda din felsefesinin temsilcileri tarzında takdim etmesinin bazı mahzurları olsa da, bu kitap Batı'da bir tek din felsefesinin olmadığı ve her filozofun kendine has bir din felsefesi olduğu gerçeğini ifade etmesi bakımından önemli bir rol icra etmektedir. Kitabın asıl önemi ise, kendi kültür dünyamıza has bir din felsefesi düşünmeye başladığımız ve bu konuda arayışa girdiğimiz zaman ortaya çıkacaktır. Dinin meşruiyyeti, gücü, siyasi ve iktisadî etkilerinin her geçen gün daha yoğun tartışıldığı bir ortamda, bu konulardan kendini bağımsız görmemesi gereken ve fakat "Tanrı'nın varlığıyla" "kötülük problemi" arasına sıkışmış din felsefesi disiplini Mehmet Bayraktar'ın kitabıyla farklı arayışlara açılacaktır.

Adnan Aslan

Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu
Necip Taylan
Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998, 175 sayfa.

Tanrı'nın varlığı meselesi en çok ilgi duyulan konuların başında gelmektedir. İnsanların çoğunluğu Tanrı'nın varlığına inanırken bir kısmı da çeşitli gerekçelerle onu reddetmektedir. İnananlar için Tanrı'nın varlığı, Güneş'in varlığından daha açıktır. İnanmayanlar için ise aynı belirginlik söz konusu değildir. İnsanlık var olduğu günden beri bu iki grup da varolmuştur. Bu ikilem sadece inananla inanmayan arasında görülen bir durum da değildir. Bir insanın kendi iç dünyasında benzeri bir çatışmayı yaşaması da mümkündür.

Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu adlı eser, bu önemli mesele hakkında geçmişte söylenen ve tartışılan konuları ele almış ve onları sistematik bir şekilde okuyucuya sunmaya çalışmıştır. Ülkemizde konuyla ilgili ciddi çalışmaların eksikliği dikkate alınırsa, böyle bir çalışmanın kaleme alınmasında büyük yararlar olduğu aşikârdır.

Eser önsözle, girişten sonra üç bölüm ve kaynakçadan oluşmaktadır. Sonuç kısmı bulunmayan çalışmada yazar her bölümün sonunda kısa değerlendirmeler yapmaktadır.

Birinci bölümde ontolojik kanıt ele alınmakta, bununla ilgili olarak Fârâbî ve İbn Sina'nın düşünceleriyle ontolojik kanıta yöneltilen eleştiriler verilmektedir. Daha sonra Tanrı'nın varlığıyla ilgili hudûs, imkân, teleolojik (nizam ve gaye kanıtı), dinî tecrübe ve ahlâk kanıtları ele alınmaktadır. Ayrıca bu bölümde "Tanrı'nın Varlığını Kanıtlamanın İmkânı" başlıklı bir alt bölüm de bulunmaktadır.

İkinci bölüm ateizm bahsine ayrılmıştır. Burada konunun tanımı, mahiyeti ve kısaca tarihçesi üzerinde durulmuştur. Üçüncü ve son bölümde ise kötülük problemiyle teodise konusu işlenmiş, problemin mahiyeti ve niteliği ele alınmıştır.

Eserde Tanrı sorunuyla ilgili olarak felsefe tarihinde söylenenler aktarılarak okuyucu bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Güzel anlatım, akıcı üslûp ve anlaşılır dil hemen dikkat çeken özelliklerdir. Yazar okuyucuyu düşünce tarihinde sanki bir gezintiye çıkarmaktadır. Dolayısıyla problemleri ele almada ve konuyu takdim etmede oldukça başarılı olduğu gözükmektedir.

Eser muhteva itibariyle "Tanrı'nın varlığı ve varlığının kanıtlanması", "ateizm" ve "kötülük problemi" olmak üzere üç temel konu üzerinde durmaktadır. Yazar bu konularla ilgili olarak felsefe tarihinde Doğulu ya da Batılı filozofların görüşlerini sıralamakta, yer yer tartışmalara da değinmektedir.

Yazar Tanrı'nın varlığı hakkında ortaya konan geleneksel delilleri, kaynakları bakımından üç ana gruba ayırmaktadır. Bunlar sırasıyla ontolojik (metafizik) deliller, dış âlemden çıkarılan (kozmolojik ve teleolojik) deliller ve insanın manevi dünyasından çıkarılan (dinî tecrübe ve ahlâk) delillerdir. Yazara göre bu deliller birer fonksiyon icra etseler de her şeyi çözmemektedir. Tanrı ile âlem ve Tanrı ile insan ilişkileri askıda kalmaktadır; mutlak iyi ve hayır olarak ortaya konan Tanrı'ya rağmen, evrendeki kötülüğün varlığı da yeterli cevabı bulamamaktadır (s. 12). Sonuçta Tanrı'nın kanıtlanması için kesin bir delil bulmak imkânsızdır. Ayrıca Tanrı'nın varlığı salt aklın bir talebi olmaktan uzaktır (s. 12).

Yazar, "Tanrı'nın Varlığını Kanıtlamanın İmkânı" adlı bölümde kanıtlarla ilgili olarak Hume, Kant ve pozitivistlerden sıraladığı eleştirilerden sonra, çarpıcı olan şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Bunlarla birlikte, Tanrı'nın varlığı ve mahiyeti bir deney, gözlem ve kısaca matematik, mantık ve doğa bilimlerindeki gibi bir bilgi konusu olmadığına göre, ama yine de insan O'nu mistik tecrübe de dahil kendi bilme imkânlarıyla kavrayıp kanıtlamaya çalışacağı için, "İnsanın böyle bir imkanı var mıdır? sorusunun cevabı daima aranacak, Tanrı idesi kendisine inanılmaktan aldığı güce rağmen, tam bilinememiş olmasının sallantısında kalacak gibi görünmektedir" (s. 104).

Yukarıdaki açıklama kanaatimizce kitapta yazara ait olan nadir düşüncelerden biri olup kendi felsefi bakış açısını yansıtması bakımından önemlidir. Yazar kanıtların eleştirisi konusunda Kant'a sonsuz bir güven duyduğu ve onun görüşlerini de mutlak doğru olarak kabul ettiği izlenimini vermektedir. Ayrıca ortaya koyduğu yaklaşım da, felsefî bir terimle ifade edersek, açık bir biçimde agnostisizm (bilinemezcilik) dir.

Yazar birinci bölümün sonunda Tanrı'nın varlığıyla ilgili tarihî düşünceleri üç ana grupta toplamaktadır. Bunlar Tanrı'nın varlığını kabul edip tarif ve tasvir etmeye çalışanlar (teistler), aşkın veya içkin bir Tanrı'nın varlığını kabul etmeyenler (ateistler) ve metafizik problemlerin insan zihniyle çözülemeyeceğini ve bilinemeyeceğini iddia eden (agnostik) lerdir (s. 105). Bu tasnif, doğru olmakla birlikte, eksiktir. Çünkü düşünce tarihinde teizm, ateizm ya da agnostisizm kadar âlem ve Tanrı özdeşliğini savunan panteizm de önemli bir olgudur. Bunun yanında, kurumsal dini reddetmekle birlikte,

akılla Tanrı'nın bilinebileceğini savunan deizm de önemli bir ekoldür. Yine bunların yanında tarihte veya günümüzde Uzak Doğu'da ya da Afrika'da ortaya çıkan pek çok inanış (veya inançsızlık) biçimi vardır.

Yukarıdaki tasniften hemen sonra yazar şu düşüncelerini sergilemektedir: "...İnsan, Tanrı kavramı ve problemiyle karşı karşıyadır... O, evrensel bir problemdir... Tanrı'nın varlığı sorunu bilimsel bir konu değil, egzistansiyel bir sorun yani insanın kendisinin bir var oluş sorunudur" (s.105).

İnkârcılığı reddetse de, yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, yazar sanki inançsızlığı ön plana almakta, buna karşı Tanrı inancını insanlığın önünde duran ve çözülmesi gereken bir problem olarak kabul eden bir yaklaşım sergilemektedir. Ayrıca Tanrı'nın varlığını, bilimsel bir problem olarak değil de, onu insanın bir "var oluş" problemi olarak görmesi de bizlere non-realist (Tanrı'ya inandığı halde O'nun reel varlığına inanmayan) bir tutumu hatırlatmaktadır.

Tanrı'nın varlığı pozitif bilimin konusu olmayıp bir inanç meselesidir. Ancak bu inanç, bilim dışı değil, bilim ötesi bir mahiyet taşımaktadır. Eserde Tanrı'nın varlığının âlemden bağımsız bir şekilde kabul edilmeyerek sadece insana irca edilişi, O'nun gerçek (reel) varlığından kuşku duyuluyormuş izlenimini vermektedir. Yazarın bu tutumu "olgusal" bir şekilde Tanrı'nın varlığını kabul eden teizmle ciddi şekilde çelişmektedir. Doğrusu bu tavır Batı'da katı pozitivizm karşısında bunalarak Tanrı'nın gerçek varlığını (vücut niteliğini) kabul etmeyen ancak Tanrı inancını da bir kenara bırakamayarak onu insanın duygularına ve davranışlarına irca eden düşünürlerin yaklaşımlarına benzemektedir.

Yazara göre Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışan teistik iddia ve argümanlar gibi, O'nun var olmadığını çeşitli yönlerden temellendirmeye çalışan ateizmin iddiaları da başarısızlığa mahkumdur. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığının kanıtlanması kadar inkarı da imkânsızdır (s. 140). Bu değerlendirmeleriyle yazarın Tanrı'nın varlığı konusunda birbirine karşıt olan iki yaklaşımı (teizm ve ateizm) aynı değerde görmesi de dikkat çekicidir. Bu da yazarın agnostik tavrının bir sonucu olmalıdır.

Teizme yöneltilmiş en büyük eleştirilerden biri kötülük problemidir. Bu problemle ilgili olarak yazar gerek İslâm dünyasından gerekse Batı düşüncesinden pek çok aktarım yapmaktadır. Görünen o ki, yazar mevcut kötülüklerin Tanrı inancı ile izah edilebileceği kanaatinde değildir. Tanrı'ya atfedilen iyilik, bilgelik ve kudret gibi sıfatlarla evrende görülen kötülüklerin birbirine ters düştüğünü, dolayısıyla söz konusu sıfatların fonksiyonel olmadığını iddia etmektedir (s. 145).

Yazar üçüncü bölümün sonunda kötülük probleminin geleneksel teizmde üç kavram etrafında odaklaştığını belirtmektedir: a) Sonsuz kudret sahibi olmak. b) Mutlak iyi olmak (adaletli ve merhametli olmak). c) Dünyada çeşitli şekillerde var olan kötülük. Yazara göre her üç önerme de teolojilerin vazgeçilmez unsurlarıdır (s. 172). Ancak anılan üç önermeyle birlikte tutarlı kalmak zordur. Aksi taktirde "Normal akıllı bir insan; ya inançlarının çelişkili, irrasyonel olduğunu kabul edecek ya da anılan önermelerin birinden vazgeçecektir".

Görülebildiği kadarıyla yazar zaman zaman agnostik bir tavra girmesine rağmen, teist bir gelenek içerisinde bulunması sonucu eserini bu çerçevede kaleme almıştır. Ancak işaret edildiği gibi teizmin dışına çıkan yorumlara da yer vermekte, bazan deist bazan da agnostik yaklaşımlarda bulunmaktadır. Dolayısıyla ortada hafif bir karmaşıklık gözükmektedir. Bu noktada yazarın kendisini daha net bir biçimde ortaya koyması ve çizgisini belirlemesi gerekirdi.

Konular ele alınırken düşünürlerden yapılan bol aktarım, alıntı ve tekrarlar gözden kaçmamaktadır. Buna karşın yazarın kendi değerlendirmelerine ise oldukça az rastlanmaktadır. Bir anlamda eser, çok kesif bir bilgi yığınını içermektedir. Problemin güzel takdiminin yanında, yazar okuyucuyu daha güzel bir şekilde problemle karşı karşıya getirebilir; onu düşündürebilir ya da tartışmaya çekebilirdi. Problemin karmaşıklığı yanında, yazarın Tanrı'nın varlığıyla ilgili olarak kesin bir tavır ortaya koymaması ya da kendi düşüncelerini anlatmaktan kaçınması da buna neden olmuş olabilir.

Eserdeki zengin aktarıma rağmen muhteva açısından da bazı eksiklikler bulunmaktadır. Yüzyılımızda ortaya çıkan ve günümüz insanını etkileyen düşüncelere yeterince yer verilmediği görülmektedir. Yazarın kendisi de eserin ihtiyaçtan dolayı eksik yayımlandığını önsözde ifade etmekte, bunun da ileride tamamlanacağını belirtmektedir.

Yukarıdaki hususların dışında eserde göze çarpan önemli bir problem de, dipnot vermede yeterli titizliğin gösterilmemiş olmasıdır. Bir çalışma vücûda getirilirken doğrudan yararlanılan ya da bir şekilde kullanılan eserlerin mutlak surette zikredilmesinde veya bu eserlere atıfta bulunulmasında zaruret vardır. Bu durum yalnız yazarı değil, herkesi bağlamaktadır.

Her şeye rağmen *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu* adlı eserin ciddi bir emek mahsulü olduğu ve alanında bir ihtiyacı gidereceği gözükmektedir. Ayrıca felsefe ve ilâhiyata ilgi duyanlar için yararlı olacağı muhakkaktır.

Aydın Topaloğlu

Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar
Fehmi Baykan
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, xi + 284 sayfa.

Bu coğrafyanın entelektüelleri kendilerini iki şeyi bilme, özümseme, tahlil ve sonunda tenkit etme konusunda müstağni sayamazlar. Bunlardan biri, doğduğumuz kültürel dünyanın en belirleyici unsuru olan inançlarımızın, adetlerimizin ve bazen de ideallerimizin kaynağını teşkil eden İslâm geleneği; diğeri de şu andaki aktif dünyayı ve dolayısıyla bizi ve içinde yaşadığımız şartları belirleyen modernite ve onu yaşatan düşüncenin dinamikleridir. Fehmi Baykan önce Batı'ya yönelmiş ve bu eseri, modern dünyanın inşasında çok önemli rolü olan "aydınlanma